

Манж “али гали”-гийн тухай өгүүлэх нь

Цагаансар
(ӨМИС, МСДС)

Агуулгын товч: Манж үсэг бол монгол бичгийн түүхтэй нягт холбоотой нэг зүйлийн үсэг бичиг болно. Монгол үсэг бичгийн түүхэн дээр, монгол үсгийн суурин дээр зохиогдсон “али гали” гэдэг галиг үсгийн систем нь санскрит, төвд бурханы шашны номын монгол хэлний орчуулгад хэрэглэгдэж байсантай адилаар XVIII зууны дунд үеэр манж үсгийн суурин дээр зохиогдсон манж “али гали”-ийн систем нь бурханы шашны номын манж хэлний орчуулгад хэрэглэгдэх болов. Тус “али гали” нь санскрит ба төвд хэлний хоёр системд хуваагдана. Манж “али гали” нь манж үсгийн дүрс хэлбэрийн суурин дээр зохиогдож, бас санскрит, төвд хэлэнд л байх онцгой авианд тохируулан зохиосон шинэ дүрсүүдтэй байж, цөөнх байдалд монгол “али гали”-гийн дүрс хэлбэрийг зээлэн авсан байна.

Зангилаа үг: Манж “али гали”, санскрит хэлний ба төвд хэлний систем, дүрс хэлбэр

Монгол үсэг бичгийн түүхэн дээр галигийн хувиар хэрэглэгдсэн харь гадаадын үсэг бичгийн систем дотор хятад үсэг, араб үсэг ба төвд үсэг зэргээр галигласан монгол хэлний материалууд нь тус тусынхаа онцлог ба үүрэг чадамжаараа монгол хэл, соёлын түүхэн агуулгыг баялагжуулсан байна. Тэдгээрээс гадна, бурханы ном судар орчуулах хэрэглээнд зориулан, санскрит, төвд бурханы нэр, хүн, газар орны нэр ба ном судрын нэр жич бурханы шашны нэр томъёоны зүйлсийг монгол хэлэнд орчуулан буулгахын төлөө, монгол үсгийн суурин дээр зохион найруулсан “али гали” гэгч галиг үсгийн систем нь 1586 оноос эхлэн монгол бурхан шашны орчуулгад тун өргөн хэрэглэгдэж байсныг бид тусгай судалгаандаа шинжилж өнгөрсөн билээ.¹ Монгол “али гали” (*монгол галиг үсэг ч гэдэг*) нь монгол үсгийн дүрс жич бичиглэх аргаар үндэс болгож, төвд, санскрит үсгийн дүрсээр хяналт болгон зарим үсгийн дүрсийг зохион хэрэглэснээс монгол үсгийн орчуулгад санскрит, төвдийн авиа бүхнийг нэлээд бүрэн дүүрэн галиглан буулгаж чадах болсон байна. Монгол “али гали”-гийн хэрэглэгдсэн нь монгол бурханы шашны орчуулгын үйлсэд төдийгүй бас монгол цагаан толгойн

¹ Čayansara. *a-a li g`a-a li üsüg-ün suduly-a. ulayanbayatur.*, 2005 он.

төгөлдөржил, цаашилбал бусад үндэстний хэл, үсэг бичгийн адилавар үйлдэл бүхий галигийн системийн буй болж хэрэглэгдэхэд ч чухал нөлөө үзүүлсэн байна. Манж үсэг нь монгол үсгийн суурин дээр зохиогдсоноор үл барам, манж “али гали” ч монгол “али гали”-тай адилавар үйлдэлтэйгээр зохиогдсон байна.

Манж “али гали”-г мөн манж галиг ч гэдэг. Тэр нь манж үсгийн дүрс ба бичиглэх аргын суурин дээр, монгол “али гали”-гийн шинээр нэмэгдсэн үсэг, дүрсийн зохиогдсон туршлагыг шингээн, төвд, санскрит бурхан шашны номын манж бичгийн орчуулгад зориулан зохиогдсон зүйл болно. Манж “али гали” бол санскрит, төвд бурханы нэр, хүн, газар орны нэр ба номын нэр жич бусад хамаа бүхий нэр томъёо, тарнийн үгийг буулган бичихэд хэрэглэгддэг галиг үсгийн систем болно.. Түүний эхлэн хэрэглэгдсэн цагийг манж сурвалж бичгийн судалгаадад бурханы ном судрын манж бичигт эхлэн орчуулсан цагтай холбон шинжилсэн нь илүү боловч тэдгээрийн дотор *Ху Цзинь Шань* аругайн дурдсанаар “*Түн үнь юнь түн*” (同文韻統) судраас эхэлсэн гэх нь илүү баталгаатай байна.² Манж “али гали” -г зохион найруулсан хүн бол яг “*Түн үнь юнь түн*” номыг эрхилэн найруулсан гуравдугаар дүрийн Жанжаа хутагт Ролбийдорж болно. Тус Жанжаа хутагт бол Тэнгэр тэтгэгч хааны үед улсын багшаар өргөмжлөгдсөн Чин улс даяар ихээр хүндэтгэгдсэн мөртөө төвд, монгол бурхан шашны үйлсэд гавьяа зүтгэл үзүүлсэн эрдэмт лам болно. Тэр бээр манж монгол бурханы номын орчуулгад ч туйлын их нэмэр оруулсан хүн болно. Үүнд онцгойлон дурдууштай нь түүний таван их мэргэжихүйн орны агуулга ба нэр томъёог төвлөрүүлэн багтааж өгүүлсэн төвд монгол хоёр хэлээр хавсарган гаргасан “Мэргэд гарахын орон” нэрт даяг болно. Тэр нь Тэнгэр тэтгэгчийн зарлигаар “Данжуур”-ыг монгол хэлнээ орчуулахад зориулж зохиосон толь бичиг болно. Жанжаа хутагт 1748 онд, Тэнгэр тэтгэгч хааны зарлигаар Хошууд чин ван *Юнь ло, Лю түн сюнь* зэрэг олон сайд нарын оролцоотойгоор “*Түн үнь юнь түн*” номыг эрхилэн найруулж, үүндээ төвд, монгол, хятад “али гали”-ийг жагсаахын хамт, манай тус удаагийн судалгаанд судлагдахуун болж байгаа манж “али гали”-г анх удаа найруулан гаргасан байна.

Хоёр. Манж “али гали” ба түүний хоёр зүйлийн систем

Бид юуны өмнө манж “али гали” бол шинэ үсэг (*буюу дусал бинттэй манж үсэг*)-ийн дүрс хэлбэрийн үндсэн дээр зохиогджээ гэдгийг тодорхойлох хэрэгтэй байна. Шинэ манж үсэг (*дараачаар шууд манж үсэг гэж дөхөмчилнө*) гэгч нь 1599 онд Нурхачийн зарлигийг үндэслэн монгол үсэгт ямар ч өөрчлөлт засалт хийсэнгүйгээр манж хэлээ тэмдэглэсэн тэрхүү хуучин манж үсэгтэй харьцуулан нэрийдсэн зүйл болох бөгөөд хуучин манж үсэгт дусал бинт тавьж бүтээсэн манж үсгийн шинэ нэгэн систем болно. Тэр нь хуучин манж үсгийн манж хэлийг бүрэн сайн тэмдэглэж үл чадах дутагдлыг нөхвөрлөсөн байна. Доор бид урьдаар манж үсгийн цагаан толгойн жагсаалтыг үзье.³

² qu jin šan. *yurbaduyar dūri-yin janggiy-a qutuγtu jiči tegün-ü jokiyaysan manju bičig-ün tarni-yin sine üsüg.* /dumdadu ulus-un töbed sudulul/, 1996 on-u nigedüger quyučay-a.

³ Тус манж үсгийн цагаан толгойг Баосян профессорын найруулсан “*Монгол үсэг бичгийн түүх*”. (Өвөр Монголын Соёлын Хэвлэлийн Хороо/, 1998 оны хэвлэл) -ийг үндэслэн авч, Ху цзинь шань аругайн өмнө дурдсан зохиолоор хяналт болгон нөхвөрлөн засварлаж, үндсэндээ Ху цзинь шань аругайн галигийг хэрэглэсэн болно.

Эгшиг үсэг :

ᠠ a ᠡ e ᠢ i ᠣ o ᠤ u ᠥ ö

Гийгүүлэгч үсэг:

ᠠ na ᠡ ne ᠢ ni ᠣ no ᠤ nu ᠥ nö

ᠠ ka ᠢ ko ᠢ ku ᠠ ga ᠢ go ᠢ gu ᠠ ha ᠢ ho ᠢ hö

ᠢ ba ᠢ be ᠢ bi ᠢ bo ᠢ bu ᠢ bö

ᠢ pa ᠢ pe ᠢ pi ᠢ po ᠢ pu ᠢ pö

ᠠ sa ᠠ se ᠢ si ᠢ so ᠢ su ᠢ sö

ᠠ ša ᠠ še ᠢ ši ᠢ šo ᠢ šu ᠢ šö

ᠠ ta ᠠ te ᠢ ti ᠢ to ᠢ tu ᠢ tö

ᠠ da ᠠ de ᠢ di ᠢ do ᠢ du ᠢ dö

ᠠ la ᠠ le ᠢ li ᠢ lo ᠢ lu ᠢ lö

ᠠ ma ᠠ me ᠢ mi ᠢ mo ᠢ mu ᠢ mö

ᠠ ča ᠠ če ᠢ či ᠢ čo ᠢ ču ᠢ čö

ᠠ ja ᠠ je ᠢ ji ᠢ jo ᠢ ju ᠢ jö

ᠠ ya ᠠ ye ᠢ yo ᠢ yu ᠢ yö

ᠢ ke ᠢ ki ᠢ ku ᠢ ge ᠢ gi ᠢ gu ᠢ he ᠢ hi ᠢ hö

ᠢ ka ᠢ ga ᠢ ha ᠢ ko ᠢ gu ᠢ hö

ᠢ ra ᠢ re ᠢ ri ᠢ ro ᠢ ru ᠢ rö

ᠢ fu ᠢ fe ᠢ fi ᠢ fo ᠢ fu ᠢ fö

ᠢ wa ᠢ we

ra la śa sa ha a

Төвд эгшиг үсгийн тэмдгийн галиг:

и (ᠢ), (ᠪ), (ᠳ) и (ᠶ) (бага а-д) е

(ᠳ), (ᠳ), (ᠳ) о зэрэг болно.

Дээр жагсааснаас үзвэл, манж “али гали”-д манж хэлний авиатай тохиролцсон санскрит, төвд хэлний авиаг тухайн манж үсгийн дүрсээр тэмдэглэж, манж хэлэнд байхгүй санскрит төвд хэлний авианд шинэ үсэг тэмдэг зохиож хэрэглэсэн байна. Түүнд санскрит хэлний 16 эгшиг ба төвд хэлний эгшигийг тэмдэглэхдээ үндсэн дээрээ манж үсгийнхээ уулын дүрс тэмдгийг хэрэглэн, зарим онцгой авиа аṃ аḥ-д санскритын тус хоёр авианы *анусвара* тэмдэг (°) ба *visarga* тэмдэг(∞)-ийг авч << о) ᠠ ᠠ ∞ >> мэтээр нэмэн тэмдэглэсэн байна. Санскрит төвдийн эгшиг үсгийг тэмдэглэсэн аргын хувьд манж “али гали”-д монгол “али гали” лугаа адилавар тал байх мөртөө урт эгшигийг тэмдэглэсэн талаар түүнээс онцлогдох зүйл ч байна. Үүний тухай дараачаар нарийн ярина. Санскрит төвд хэлний гийгүүлэгч авиаг тэмдэглэхдээ манж хэлэнд байхгүй авиаг манж үсгийнхээ суурин дээр зохиосон шинэ дүрсээр тэмдэглэжээ. Тухайлбал, манж хэлэнд санскрит хэлний дуутай, түрэлттэй гийгүүлэгч *gha, dsha, dha, bha* хэлний урдуурх хамжин шүргэх *tsa, tsha, dsa* гийгүүлэгч, *śa* гийгүүлэгч ба хэл матирах *ṭa, ṭha, ḍa, ṣa* гийгүүлэгч хамрын *nga, ṇa* гийгүүлэгч ба нийлмэл гийгүүлэгч *gṣa* зэрэг авиа байхгүй тул тэдгээрт тус тус << ᠠ, ᠡ, ᠢ, ᠪ, ᠳ, ᠶ, ᠷ, ᠸ, ᠨ, ᠯ, ᠭ, ᠨᠠ, ᠨᠡ, ᠨᠢ, ᠨᠣ, ᠨᠤ, ᠨᠦ, ᠨᠦᠰ, ᠨᠦᠷ, ᠨᠦᠨ, ᠨᠦᠨᠦ, ᠨᠦᠨᠦᠰ, ᠨᠦᠨᠦᠷ, ᠨᠦᠨᠦᠨ, ᠨᠦᠨᠦᠨᠦ, ᠨᠦᠨᠦᠨᠦᠰ, ᠨᠦᠨᠦᠨᠦᠷ >> зэрэг шинэ дүрсүүдийг зохиосон байна. Гэтэл төвд хэлний санскрит манж хэлэнд бүр байхгүй *ca, cha, ja, ṅa* гийгүүлэгчид түүний дуудлагыг үндэслэн хадсан << ᠴ, ᠴᠢ, ᠵ, ᠵᠢ >> дүрс зохиосон ба *zha, za, ṅa* зэрэг гийгүүлэгчид шинээр зохиосон << ᠵ, ᠶ, ᠷ... >> гэх дүрсүүдийг хэрэглэсэн байна.

Тэдгээр манж “али гали”-гийн шинэ дүрсүүдийг ажиглавал, Жанжаа хутагт Ролбийдоржоос дусал бинттэй манж үсгийн дусал ба бинтийн үйлдлийг уулынхаас нь хол өргөтгөн хэрэглэсэн нь тодорхой байна. Дусал бинттэй манж үсгийн цагаан толгойг ажиглавал, *a, e* эгшиг үсгийг харилцан ялгах ба *o, u, ö* эгшиг үсгийг харилцан ялгахад зориулан *e, u* хоёр үсгийн эгшиг үсгийн нуруунд л дусал тавьсан байдаг. Түүний

гийгүүлэгч үсэгт *k, g, h* гурвыг тус тус << ᠬ (ᠬ) ᠭ (ᠭ) ᠬ (ᠬ) >> гэж дусал ба бинтээр

авианы байр нь адил боловч авиалах арга нь адил бус гурван авиаг ялган тэмдэглэсэн байна. Үүнээс гадна, хятад зээлээ үгийн *cy jy* (үнэндээ *хятад хэлний хэл матирах авиа [tʃ] [dʃ] хоёр авиа болно.*) Хоёр зүйлийн авиаг мөн бинттэй үсэг << ᠶ ᠵ >>-аар тэмдэглэсэн төдий л байна. Гэтэл манж “али гали”-д санскритын хэл матирах авиа, түрэлтэт авиа, хамрын гийгүүлэгч *na* зэргийг бүр бинтэт үсгээр тэмдэглэснийг

гаргавал, дуутай гийгүүлэгч *da, dha* -ийн *d*-г дусалтай << ᠳ >> -аар тэмдэглэсэн байна.

Энэ маягаар үсгийн нэмэлт тэмдгийг улируулан хэрэглэсэн нь санскрит, төвд хэлний авианы төрөл зүйлийн олноос шалтгаалагдсан бөгөөд манж үсгийн үндсэн дүрсээс үл салангирах гэсэн зохиогчийн уг санааны илрэл болох билээ.

Гурав. Манж “али гали” ба монгол “али гали”-г харьцуулах нь

1) Санскрит төвд хэлний **a** эгшгийн биеэ даасан дүрс (*буюу уг дүрс*) нь монгол “али гали”-д урагшилга (γ)-аар төгссөн байхад манж “али гали”-д харин орхиц хэлбэр

(\checkmark)-ээр ($\text{ᠠᠯᠢ ka ᠠᠯᠢ kha ᠠᠯᠢ pa ᠠᠯᠢ pha ᠠᠯᠢ ba ᠠᠯᠢ bha}$ мэтсийг гаргавал) байна.

2) Монгол “али гали”-д төвд үсгийн бага **a** (*ᠠ*) -г түүний төвд үсгийн дүрсээс ирсэн дүрс << ᠠ >> -ээр тэмдэглэжээ. Гэх мөртөө урт **a** (*ā*)-г << ᠠᠠ >> -аар тэмдэглэсэн нь гадар хэлбэрийн талаар (*бичлэгийн талаар*) төвдөд санскритын урт эгшиг (ᠠᠠ) гэх мэтээр **их a** үсэгт **бага a** үсэг уяж илтгэсэнтэй холбоогүй шиг. (*бага a-гийн дүрс нь ᠠ*

тул хэрэв гадар хэлбэр дээрээ адил байхад хүрвэл урт a ᠠᠠ -г ᠠᠠ гэх явдал болно.)

Түүнд харин санскритын тухайн эгшгийн авиалцын байдлыг тусгасан нь тодорхой байна – даруй бусад урт эгшгийн бичлэгтэй адилаар харгалзсан богино эгшгийг давхарлан бичсэн хэлбэр болно. Манж “али гали”-д харин өмнөх бага **a** -г << ᠠ >> гэх шинэвтэр дүрс (*үнэндээ энэхүү дүрс нь ч бас төвд үсгийн шанаган a (ᠠ) -ийн дүрсийн баруун хагас бичлэгийг дуурайн авсан байна. Монгол “али гали”-д харин шанаган a (ᠠ) -ийн зүүн хагас бичлэгийг авч монгол үсгийн урагшилга залгаж бүтсэн байна.*) -ээр тэмдэглэж, санскритын урт **a**-г ᠠᠠ хэлбэртэй тэмдэглэсэн нь бага **a**-г урт эгшгийн үйлдэлтэй гэж үзсэний нэн тодорхой тусгал шиг байна. Учир << **их a** + **бага a** >> гэсэн бүтэц бүхий << ᠠᠠ >> хэлбэр нь төвд үсэг дэх хэлбэр (ᠠᠠ)-тэй аргын хувьд нэгдэлтэй байна.

3) Манж “али гали” галиг ба монгол “али гали”-д санскрит төвдийн урт эгшгийг тэмдэглэсэн талаар зөрөөтэй байна. Монгол “али гали”-д санскрит хэлний урт эгшиг авианы олонхийг бүр харгалзсан богино эгшиг авианы үсгийг нь давхарлан бичих аргаар илтгэсэн байна. Тухайлбал, $\text{ᠠᠠ ᠠᠠ ᠠᠠ ᠠᠠ ᠠᠠ ᠠᠠ ᠠᠠ ᠠᠠ ᠠᠠ ᠠᠠ ᠠᠠ}$ гэх мэт. Гэтэл

монгол “али гали”-д санскритын **o** эгшгийг << ᠠᠠ >> гэж тэмдэглэсэн ба **o** эгшгийг

5) Манж “али гали”-гийн зохиогдон хэрэглэгдсэн нь монгол “али гали”-гийнхаас зуу гаруй жил хожуу боловч монгол “али гали”-ийн санскрит төвд хэлний авиаг буулган тэмдэглэх арга барил, түүний зарим дүрс бичлэг ба онцлог нь манж “али гали”-д нэлээд тусгалаа олсон байна. Жишээлбэл: Санскритын хэл матирах хамрын авиа *ṃ*-

гийн дүрс << >>, төвдийн эгшиг үсгийн тэмдэгийн галигууд, бурхан шашны нэр томъёо буюу тарнийн үгийг үеэр нэгж болгон бичлэгээр нь буулгах гэх мэт.

Ерөнхийд нь үзвэл, манж үсгийн суурин дээр зохиогдсон манж “али гали” бол монгол “али гали”-тай адилаар тусгайлан бурхны нэр, номын нэр зэрэг бурханы шашны нэр томъёог орчуулахад зориулж зохиосон бичлэгийн галиг болох тул, тэр нь манж хэлний чухал туслагч багаж болсон манж үсгийн үйлдэл хэрэгцээг орлож чадахгүй нь мэдээжийн хэрэг юм. Гэтэл Жанжаа хутагтын найруулсан “*Түн үнь юнь түн*” бичигт тус манж “али гали” анх эхлэн жагсаагдсанаас олон тооны бурханы ном судрын манж хэлний орчуулгад тун идэвхтэй хэрэглэгдсэн байна. Дээр тушаасанчлан манж “али гали”-гийн байдлаас үзвэл, Жанжаа хутагт монгол “али гали”-гийн зохиогдож хэрэглэгдсэн туршлагыг хувьсангуйгаар хүлээн авч суралцан, санскрит, төвд, манж хэлнийхээ өргөн мэдлэгэд суурилан, манж үсгийн суурин дээр тус галигийг зохиосон байна. Манж “али гали”-д монгол “али гали”-ийн шиг төвд санскрит үсгийн дүрсээс ирсэн түвэг будлиантай шинэ дүрсийг олон авч хэрэглэсэн биш, харин чадахын хирээр манж үсэгт уулаас байгаа үсгийн дүрс хэлбэрийн дээр шинэ манж үсэгт үүдэн хэрэглэсэн дусал бинтийг уялдуулан хэрэглэж дутагдаж байгаа галигийг нь нөхвөрлөсөн байна. Ингэснээс монгол “али гали”-г бодвол тэр нь дүрс бичлэгийн талаар дөхөм хялбар болж чадсан байна. Үүнээс гадна, монгол “али гали”-гаас сүүлээр

бас тод галиг, халимаг галиг (*мөн ч тод “али гали”, халимаг “али гали” гэх*) зэрэг бурханы ном судрын орчуулгад тусгайлан хэрэглэдэг галиг үсгүүд удаа дараалан илэрснийг бид дараачийн судалгааныхаа сэдэв болгон түр үлдээе.